

☐ *Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illik yubileyi haqqında” və 2018-ci ilin Azərbaycan Respublikasında “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ili” elan edilməsi haqqında sərəncamları keçmişimizə, zəngin irsimizə və böyük şəxsiyyətlərimizə hörmət və ehtiramı özündə əks etdirməklə indiki və gələcək nəsillərə dəyərli nümunə olmaqla yanaşı, həmçinin beynəlxalq nöqteyi-nəzərdən müstəqil dövlətçiliyimizin tarixinə hüquqi-demokratik baxışın dərin ifadəsidir. Eyni zamanda, bu, ulu öndər Heydər Əliyevin “Tarix bizim üçün dərs olmalıdır” prinsipinə sədaqətlə yanaşıldığını təsdiq edir.*

XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan dövlətçiliyində keşməkeşli dövr olsa da, şanlı hadisələrlə tarixə həkk olunmuşdur. Bu dövrdə baş verən ictimai-siyasi proseslər, inqilablar, quruluşların dəyişməsi və hakimiyyətlərin bir-birini əvəz etməsi dünyanın siyasi xəritəsinin yenilənməsinə gətirib çıxardı, xüsusilə, 1917-ci ildə keçmiş Rusiya imperiyasını əhatə edən coğrafiyada yaşayan və tarixi dövlətçiliyi olan xalqların həyatında milli baxımdan yeni mərhələnin başlanmasına rəvac verdi. Belə bir mürəkkəb şəraitdə “millətlərin öz müqəddəratını təyin etməsi hüququ haqqından” istifadə edən bu xalqlar ulu əcdadlarının miras qalan mənəvi dəyərlərinə sahib çıxdı, öz azadlıqlarına qovuşdu, “de-yure” müstəqil dövlətlərini yaratdı, beynəlxalq aləmə bəyan etdi və “de-fakto” tanıtdılar.

Azərbaycanın aydın düşüncəli ziyalıları və milli mücahidləri yaranmış ziddiyyəti vəziyyəti dərinədən təhlil edərək düzgün nəticə çıxardılar və bundan ən ali nemət olan istiqlaliyyətimiz üçün bəhrələndilər. Bununla da, əlverişli coğrafiyaya, qədim tarixə və zəngin mədəniyyətə malik Azərbaycan xalqı türk-müsəlman şərqində ilk suveren dövləti yaratmağa müvəffəq oldu.

Bu hadisə məhz Azərbaycanın dövlət maraqları baxımından həyatı əhəmiyyətli səhifənin açılmasının əsasını təşkil edir. Mın bir əziyyət, zəhmət və itki bahasına ərsəyə gələn istiqlaliyyətin ömrü çox qısa olsa da, Azərbaycan xalqı müstəqil dövlətçiliyə sahib bir xalq kimi “millətlər arasında öz imzasını çəkməyə” müvəffəq olmuş, bunun sayəsində isə 1991-ci ilin 18 oktyabrında Azərbaycan Respublikası özünü Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varisi elan edərək müstəqilliyinə qovuşmuşdur. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Azərbaycan Respublikasının suverenliyini XX əsrin əvvəllərində mövcud olmuş 113,9 kvadratkilometr ərazidə olmasa da, 86 min kvadratkilometr sahədə tanıdı və müstəqil dövləti öz sıralarına üzv qəbul etdi.

Azərbaycan Respublikası

Prezidentin müvafiq sərəncamında qeyd edildiyi kimi, “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti təcavüzə məruz qaldığı üçün qarşıya qoyduğu məqsədlərə tam müvəffəq ola bilmədən süquta uğrassa da, onun şüurlarda bərqərar etdiyi müstəqillik ideyası unudulmadı. Azərbaycan xalqı ötən dövr ərzində milli dövlətçilik atributlarının bir çoxunu qoruyub saxlaya bildi. Ümum-milli lider Heydər Əliyevin respublika də uğurla gerçəkləşdirdiyi siyasət xalqımızın tarixi-mədəni yaddaşını özünə qaytararaq milli mənilik şüurunı inkişaf etdirdi, “azərbaycançılıq” məfkurəsi işığında müstəqillik arzularının güclənməsinə və yaxın gələcəkdə yenidən həqiqətə çevrilməsinə zəmin yaratdı.

1991-ci ildə müstəqilliyinin bərpasına nail olarkən müasir Azərbaycan Respublikası özünün qədim dövlətçilik ənənələrinə sadıq qaldığını göstərdi, Xalq Cümhuriyyətinin siyasi və mənəvi varisi olmaqla onun uğrəngli bayrağını, gerbini, himnini qəbul etdi. Xalqımız Cümhuriyyətin istiqlalını dünyaya yaydığı 28 May gününü həmin vaxtdan etibarən Respublika Günü olaraq təntənə ilə qeyd edir”.

Bir köklü xalq kimi öz tariximizə sahib çıxmaqla keçmişimizə nə qədər dəyər verdiyimizi və yüksək keyfiyyətlərə malik olduğumuzu göstərdik. Əsrlər boyu özümüzdə cəmləşdirdiyimiz adət-ənənələrimizi yaşadaraq gələcək nəsillərə ötürülməsini konkretləşdirdik. Milli dövlətçilik sahəsində institusional quruculuq sistemini formalaşıdırma bildik. Beynəlxalq aləmdə ortaya haqlı mövqe qoyduq və bu arealda ilk demokratik respublikanın, insanlara bərabər hüquqlar verən və qadınlara seçib-seçilmək imkanı yaradan dövlət qurduğumuzu nümayiş etdirdik.

“Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illik yubileyi

İntellektual diasporun formalaşması

Məhz bu şəxsiyyətlər mil-li ruhu özlərində yaşadaraq xarici ölkələrdə böyük maddi və mənəvi əziyyətlərə baxmayaraq, vətən yolunda xidmətlərini yeni şövqlə davam etdirdilər.

XX əsrin əvvəllərində bolşeviklərin təzyiq və təqiblərindən qurtulmaq üçün mühacirət edən vətənpərvər soydaşlarımız və nüfuzlu ziyalılarımız Azərbaycan diasporu-nun təşkilatlanması prosesinin, hətta lobbi işinin əsasını qoymuş oldular.

yaradılmış “Azərbaycan Həmyerlilər Cəmiyyəti”nin (“Zemlyachestvo”) rəhbərlərindən biri seçilmişdir. Cəmiyyətin sədri Kiyev Universitetinin tibb fakültəsinin tələbəsi Mir Əbülfət xan Talışlı, katibi Xəliyulla Yenikeyev, xəzinədarı Şəfi bəy Rüstəmbəyli idi. Onlar Rusiya imperiyasında təhsil alan müsəlman tələbələrən bir-biri ilə əlaqələrini yaratmaq və qurultay çağırmaq üçün xüsusi komissiya təşkil etmişdilər.

Şəfi bəy həm də Ümumrusiya müsəlman tələbələrinin qurultayının nizamnaməsinin hazırlanmasında fəallıq göstərmişdi. Qurultaya hazırılıq

şərh edilir, Azərbaycanın türk yurdu olması göstərilir, Zaqafqaziya Seymi, onun zəifləməsi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması haqqında tarixi icmal yerləşdirilir, bolşeviklərin və ermənilərin təcavüzkar hərəkətləri haqqında danışılır.

1949-cu il fevralın 1-də An-karada M.Ə.Rəsulzadənin və bir qrup mühacirin təşəbbüsü ilə yara-dılmış Azərbaycan Kültür Dərnəyi azərbaycanlıların diaspor potensialının artırılmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. İlk rəhbəri Həmid Atanan olan dərnəyin fəaliyyəti yalnız bu ölkədə

Azərbaycan intellektual diasporunun formalaşması və lobbiçilik fəaliyyəti

haqqında Azərbaycan Prezidentinin sərəncamlarında orijinal yanaşma və elmi təhlillə qeyd edilmişdir ki, “1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan xalqının həyatında misilsiz hadisə baş vermiş, Müsəlman Şərqində ilk parlamentli respublika olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulmuşdur. Cəmi iki ilə yaxın yaşamış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti zəngin dövlət qurucu-luğu təcrübəsi ilə milli dövlətçilik tarixində silinməz izlər qoymuş, xalqın qəlbində azadlıq və istiqlal duyğularını gücləndirməklə respublikanın gələcək müstəqilliyi üçün etibarlı zəmin hazırlamışdır”.

Məcburi miqrasiyanın əsasları

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulması ilə xaricə axının miqyası xeyli azalsa da, 1920-ci ilin 27 aprel tarixində Xalq Cümhuriyyətinin süqutu onun qurucuları və tərəfdarlarının bolşeviklərin ciddi təqib və təzyiqlərə məruz qalmasına səbəb oldu. Onlar ölkəni tərk etmək məcburiyyətində qaldılar. Təsədüfi deyildir ki, bu dövr azərbaycanlıların kütləvi miqrasiyası dövrü kimi tarixə düşmüşdür. Bu proses karakter etibarı ilə daha çox siyasi mahiyyət kəsb etmişdir.

2018-ci ildə Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasının 100 illik yubileyini təntənə ilə qeyd etdiyimiz bir dövrdə müstəqilliyin, suverenliyin xalqımızın neçə-neçə istedadlı simasının, görkəmli ziyalıların, tanınmış şəxsiyyətinin taleyi hesabına başa gəldiyini daim xatırlayırıq. Təbii ki, bu insanların adlarını saymağa bir məqalə kifayət etməz. Azərbaycan tarixinin minnətdarlıq salnaməsinə çevrilən bu dövr həmin vətən fədailərinin zəhməti hesabına başa gəlmişdir. Onların bir çoxu baş verən ictimai-siyasi hadisələrin hökmü, yaranmış qeyri-sabit şəraitin tələbi ilə doğma vətənini tərk etməyə məcbur olmuş və bir də geriyyə dönmə bilməmişdir. Əksəriyyəti də son mənzilə elə qübrətdə yola salınmışdır.

Tarixçi-alim X.İbrahimli bu kontekstdə baş verən məcburi miqrasiyanın əsaslarını belə səciyyələndirir: “Bütövlükdə 1920-ci ildən sonra ayrı-ayrı dövrlərdə Azərbaycandan mühacirətə gedənləri dörd qismə bölmək olar:

Birinci qismə hələ 27 aprelədən əvvəl H.Əgəyevin rəhbərliyi ilə Tiflisi, Ə.M. Topçubaşovun rəhbərliyi ilə Parisə göndərilən nümayəndə heyətləri, eyni zamanda, ADR dövründə təhsil almaq üçün Avropaya göndərilən 80-ə yaxın tələbə;

ikinci qismə 27 aprel işğalı ərafəsində və ondan az sonra ölkəni tərk edənlər; üçüncü qismə II Dün-ya müharibəsi başlayana qədər təqiblərdən, repressiyalardan yayınan-lar, sürgündən, həbsxanadan qaçanlar; dördüncü qismə isə II Dünya müharibəsində əsir düşən və könüllü olaraq almanların tərəfinə keçənlərdən, vətənə qayıtmaqdan imtina edib xaricdə qalanlar daxil idi”.

Miqrasiya etmiş azərbaycanlıların əksəriyyəti əvvəlcə İran, Türkiyə, sonra isə Qərbi Avropa ölkələrində və ABŞ-də məskunlaşmağa məcbur oldular. Mühacirət edənlərin içərisində AXC-nin dövlət, ictimai-siyasi xadimləri, Məsəvat bəy Sultanov, Mirza Bala Məmmədzaadə, Məmməd Əmin Rəsulzadə, Nağı bəy Şeyxzamanlı, Ceyhun bəy Hacıbəyli, Şəfi bəy Rüstəmbəyli və digərləri Azərbaycanın müxtəlif dövlətlərinə dönyanın siyasi mühacirətinin əsasını qoyaraq istiqlalçılıq və dövlətçilik düşüncəsinin gələcək nəsillərə ötürülməsində və milli mentalitetimizin yaşadılmasında müstəsna xidmət göstərmişdilər.

Bir haşıya çıxmaq lazımdır ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin banilərindən əksəriyyəti xaricdə təhsil almış və öz dünyagörüşünü genişləndirmişdir. Həmin şəxslərin xaricdə təhsil almasına təşəbbüs göstərən, maddi-mənəvi dəstək olan şəxslərdən birincisi böyük milyonçu və mesenat H.Z. Tağıyev olmuşdur. Məhz bu səbəbdən dövlətçiliyin qurulmasında onun xüsusi yeri və rolu vardır, çünki təhsil almağa göndərdiyi Vətən övladları yeni düşüncə və ideya ilə geri dönerək bu yolda fəaliyyətə başlamışlar. Məsələ burasındadır ki, Azərbaycanın ilk dünyəvi təhsilə malik savadlı-ziyalı qanadı olan bu şəxslər elə tələbəlik dövründən başlayaraq, Azərbaycan icmalarının yaranması-na, diasporunun formalaşmasına səy göstərmişlər və lobbiçilik etmişlər. Eləcə də AXC dövründə və onun süqutundan sonra miqrasiyaya məruz qalan soydaşlarımız bu istiqamətdə konseptual fəaliyyət göstərmişlər.

Məqalədə elmi ictimaiyyətə və bütövlükdə cəmiyyətimizə az məlum olan, adına az rast gəlinən belə şəxsiyyətlərdən biri Şəfi bəy Rüstəmbəyli haqqında qısa söz açmaq zəruri bildik. Həyatını xalqının azad-lığına və müstəqilliyinə, tərəqqisinə, hərtərəfli inkişafına həsr etmiş, lakin tuduğu yolu axıradaq başa çatdırmağa imkan tapmamış hüquqşünas, jurnalist, nəşir, redaktor və dövlət xadimi Ş. Rüstəmbəyli də bu sıradadır.

“Azərbaycan” qəzetində İ.Əliyevanın dərc olunan məqaləsində qeyd edilir ki, son nəfəsindək əqidəsindən dönməyən, məsləkəinə sadıq qalan Şəfi bəy Cümhuriyyət dövrünün rusca yazan jurnalisti, “Azərbaycan” qəzetini yaradan böyük insanların sırasında dayanan mühərrir, bu nəsrin rus variantının ilk redaktoru olub. O, adıqəkilən qəzetin tarixində həm də Parlamenta üzv seçilən ilk redaktor kimi də qalıb.

Şəfi bəy Rüstəmbəylinin adı təkcə “Azərbaycan” qəzetinin deyil, ümumiyyətlə, Azərbaycanın istiqlal tarixində əbədi qalan görkəmli şəxsiyyətlərdəndir. O, 1893-cü ildə Ağdaş qəzasının Məmmədli kəndində dünyaya göz açmış, orta təhsilini Gəncə klassik gimnaziyasında almışdır. 1911-ci ildə Kiyev Universitetinin hüquq fakültəsinə qəbul olunmuşdur. Həmin ilin sonunda universitetdə

zamani cəmiyyətin üzvü, Kiyev ali qadın kurslarının dinləyicisi Sona xanım Axundovanın mənzilində 1913-cü il aprel ayının 17-də komissiyanın birinci iclası olur. Elə bu vaxt polis Şəfi bəy də daxil olmaqla cəmiyyətin 17 üzvünü həbs edir. Bir aydan sonra onların dilindən iltizam alınır və sərbəst buraxılırlar.

Ümumrusiya müsəlman tələbələrinin qurultayının Azərbaycanın müstəqillik şüurunun formalaşmasında müstəsna əhəmiyyəti olub. Yeri gəlmişkən, ötən əsrin əvvəllərində yeni inqilabi şəraitdə Azərbaycan xalqının məqsəd və arzularını müəyyənləşdirmək məqsədi ilə bağlı ilk addım 1917-ci il aprelin 15-20-də Bakıda reallaşan Qafqaz müsəlmanlarının qurultayında atılmışdır. Qurultay Ə.Topçubaşovun sədrliyi altında keçmişdir.

İndi isə əsas mətləbə keçək, yəni sadalananların fonunda intensivləşən miqrasiyanın detallarını, ayrı-ayrı ölkələrdə diasporun formalaşması və lobbiçilik fəaliyyəti istiqamətində atılan ilk addımları nəzərdən keçirək.

Azərbaycanla Türkiyə arasındakı tarixi köklər, etnik mənsubiyyət birliyi, sosial, mədəni, iqtisadi, siyasi bağlılıq tarix boyu bu ölkəni soydaşlarımızın ilk pənah apardığı və sığınacaq tapdığı ikinci vətənə çevirmişdir. İran və Rusiyanın Gülistan və Türkmənçay müqavilələri ilə Azərbaycanı parçalayaraq işğalının rəsmiləşdirdiyi zaman mövcud rejimin qadaqaları ilə razılaşmayaraq doğma yurdlarını tərk etmək məcburiyyətində qalanlar Osmanlı dövlətinə məskunlaşmışdılar. Sonralar məhz Şərqdə ilk hüquqi-de-mokratik dövlət olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ən yaxın müttəfiqi də Osmanlı Türkiyəsi olmuş, mötəbər ali məclislərdə, xüsusən də iştirak etdiyi Paris sülh konfransında (1919-cu il) onun haqq səsinə müdafiə etmişdir.

Lobbiçilik istiqamətində ilk addım

1919-cu ilin yanvarında Əlimərdan bəy Topçubaşovun başçılığı ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin nümayəndə heyətinin Paris Sülh Konfransının əsas simalarından biri olan ABS Prezidenti Vudro Vil-sonla görüşməsi, ona nümayəndə heyətinin Memorandumunu, həmçinin Azərbaycan haqqında məlumat xarak-terli materiallar təqdim etməsi, daha sonra isə AXC-nin müstəqilliyinin “de-fakto” tanınmasına nail ola bilməsi uğurlu diplomatik gedişatla bərabər, Azərbaycan lobbiçiliyinin ilk həmləsi kimi dəyərləndirilə bilər. Bir sözlə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin nümayəndə heyətinin Paris Sülh Konfransındakı fəaliyyətinə lobbiçilik kontekstində də baxmaq gərəkdir. Azərbaycan nümayəndə heyətinin ən əhəmiyyətli təbliğat işlərindən biri “Azərbaycan konfransına Qafqaz Azərbaycanı sülh nümayəndəliyinin tələbləri” adlı kitabçası idi.

Fransız və ingilis dillərində böyük tirajla yayımlanan milli maraqlar baxımından “hayati vacib əhəmiyyətli” həmin broşurda Azərbaycanın mənsəyi haqqında məlumat verilir, xanlıqlar, çar Rusiyası dövründə vəziyyət

yaşayan həmvətənlərimiz tərəfindən deyil, eləcə də Türkiyə ictimaiyyətinin razılığı ilə qarşılanmışdı. Azərbaycan diasporunun şəxələnməsində cid-di fəallıq göstərmiş bu dərnəyin təşkil etdiyi mədəni-kütləvi tədbirlərdə Azərbaycan tarixinin və mədəniyyətinin təbliği məsələlərinə xüsusi yer verilmişdi.

Azərbaycan Xalq Cüm-huriyyətinin süqutundan sonra Azərbaycan xalqının ən ali təbəqəsi, ziyalı elitası Vətənin xoşbəxtliyini, müstəqil gələcəyini təmin etmək əzmində və qabiliyyətində olan ziyalıları heç olmasa sağ qalıb nə isə etmək ümidi ilə Türkiyəyə mühacirət etmişdilər. Onların sıra-sında Əhməd bəy Ağaoğlu, Xəlil bəy Xasmmədov, Behbud xan Cavanşir, Xosrov bəy Sultanov, Mirzəbala Məmmədzaadə, Məmməd Əmin Rəsulzadə, Nağı bəy Şeyxzamanlı, Şəfi bəy Rüstəmbəyli və digər zəka sahiblərindən Türkiyə öz qoynuna ala-nıq təqiblərdən və ölümün pəncəsindən qurtarmışdı.

İkinci Dünya müharibəsində Al-maniyaya əsir düşmüş soydaşlarımızın çoxu da Türkiyədə özlərinə sığınacaq tapmışdılar. Türkiyədə diasporu-muzun ilkin özəyi olan Azərbaycan Kültür Dərnəyinin fəaliyyətinin genişlənməsində bu mühacirlərin əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. Dərnəyin uğurlu fəaliyyəti nəticəsində keçən əsrin 40-cı illərinin sonunda Antalya, Aydın, Bursa, İstanbul, İzmir, Kayseri, Manisa və digər şəhərlərdə onun yerli şöbələri açılmışdı.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan-Almaniya münasibətləri daha da genişlənməmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandıqdan sonra Almaniyanın Hamburg, Leypsiq, Münhen, Reyn və başqa şəhərlərindəki universitetlərinə təhsil almaq üçün 50 nəfər azərbaycanlı göndərilmişdir.

AXC-nin süqutundan sonra siyasi təqiblərə məruz qalan vətənsəvərlərin bir qismi Almaniyağa mühacirət etmişdi. Bunlardan biri çarizmə qarşı M.Ə.Rəsulzadə ilə çiyin-çiyinə mübarizə aparmış, Moskva-da Hərbi Akademiyada təhsil alan, mayor rütbəsi daşıyan Əbdülməli bəy Fətəlibəyli-Düdənginski olmuşdur. Sağlam düşüncəyə və dəmir iradəyə malik Düdənginskinin gərgin və mənalı ömür yolu olmuşdur. O, Finlandiya ilə müharibədə iştirak etmiş və “Qırmızı ulduz” ordeni ilə təltif edilmişdi. Son-ralar Böyük Vətən müharibəsi zamanı könüllü əsir düşmüşdü. Müharibə qurtarıqdan sonra Münhendə işə başlamış, “Azadlıq” radiostansiya-sının Azərbaycan şöbəsinə rəhbərlik etmişdi. Düdənginskinin rəhbərlik etdiyi və 1944-cü ilin qışınadək mövcud olan “Mühacir Azərbaycan hökuməti” alman hökuməti tərəfindən tanınmışdı. Yeri gəlmişkən, 1943-cü ildə Ə.F.Düdənginskinin təşəbbüsü ilə Berlin şəhərində keçirilən Milli Azərbaycan qurultayı Almaniya-da Azərbaycan diasporunun təşəkkülündə və təşkilatlanmasında böyük rol oynamışdır.

İkinci Dünya müharibəsindən

Azərbaycan da kənarda qalmamış və bir sıra azərbaycanlı döyüşçülər keçmiş sovet ordusu sıralarında Al-maniyaya qarşı vuruşaraq Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görülmüşlər. Hələ müharibənin əvvəlində faşist ordusu 2 milyon sovet əsgərini əsir almışdı ki, bunların da iki yüz minə yaxını azərbaycanlı idi. Osmanlı ordusu-nun generalı Nuru Paşa tərəfindən türk-tatar əsirlərindən ibarət legionlar yaratmaq təşəbbüsü irəli sürülsə də, Adolf Hitler əvvəl buna razı olmamış, lakin onun yaxın silahdaşı, Nasional Sosialist Alman Fəhlə Partiyasının (NSDAP) rəhbərlərindən biri Alfred Rozenberq Hitleri bunun vacibliyinə inandırıldıqdan sonra, 1941-ci ilin no-yaabrında buna icazə verilmişdi.

A.Hitler üçün Cənubi Qafqaz Bakı neftinə, Batumi isə coğrafi mövqeyinə görə əhəmiyyətli idi. Məhz bu məsələ ilə əlaqədar faşist hökumətinin Şərq Nazirliyi təşkil edilmişdi. Bu na-zirliyin işinə 1941-ci ildə Məmməd Əmin Rəsulzadə dəvət olunmuşdu. Lakin AXC-nin lideri, yüksək siyasi biliyə və zəngin təcrübəyə malik olan M.Rəsulzadə bu işə ancaq Almaniyanın Azərbaycanın müstəqilliyini tanıması şərtilə razı olacağını bildirmişdir.

1941-ci ilin dekabr ayının 22-də A.Hitlerin göstərişi ilə başqa mil-li hərbi hissələrlə yanaşı, Qafqaz müsəlmanlarından da ibarət xüsusi hərbi dəstələrin yaradılması barədə əmr verilmişdi. Müsəlmanlardan təşkil olunmuş bu hərbi hissə iki yərə - Azərbaycan və Şimali Qafqaz legionlarına bölünmüşdü. Əsir düşmüş Qafqaz müsəlmanlarından “Vətən”, “Dönməz”, “Qorxmaz”, “Aslan” və başqa döyüş legionları təşkil edilmişdir. 1942-ci ilin yanvarında 1-ci Türkünstan Legionu yaradılmışdır. Bu taburda müəyyən sayda azərbaycanlılar da var idi. Taburun yaradıcısı və birinci komandiri mayor A.Mayer-Mader idi. Tabur müxtəlif döyüşlərdə iştirak etmiş, lakin Mayer-Maderin ölümündən sonra zəifləmişdi. Əvvəlcə M.Ə.Rəsulzadə legionların yaradıl-masının əleyhinə çıxmasa da, sonra-dan o, dərinədən təhlil edərək düzgün qənaətə gəlmişdi ki, legionların yaradılması azərbaycanlıların bir yərə cəmləşdirilərək məhvinə gətirib çıxara-cacaqdır. Ona görə də bunun əleyhinə getdi.

1942-ci ildə alman ordusunda Azərbaycan legionerlərinin sayı 100 min nəfərə yaxın idi. Lakin Azərbaycan icması alman rəsmiləri ilə respubli-kamızın sonrakı taleyi barədə razılığa gələ bilmirdi. 1943-cü il noyabrın 6-da Berlində M.Ə.Rəsulzadənin rəhbərliyi ilə Milli Azərbaycan Komitəsinin qurultayı keçirilmişdir. Həmin qurultayda faşistlər tərəfindən işğal edilən şərq torpaqlarının idarəsinə rəhbərlik edən A.Rozenberq və Qüds müftisi Əl Hüseyn iştirak etmişdi. Qurultay Al-maniya ilə yanaşı, Avropa ölkələrində yaşayan azərbaycanlıların fəaliyyətində də dəyişiklik etdi. Belə ki, Azərbaycan mühacirlər icmasının fəaliyyəti İkinci dünya müharibəsi illərində azərbaycanlı hərbi əsirlərin qətlə yetirilməsinin qarşısını almaqla yanaşı, Avropada yaşayan azərbaycanlıların da birləşməsinə şərait yaratdı. 1945-ci il martın 17-də Almaniya Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini tanıdı. İkinci Dünya müharibəsindən sonra sağ

qalmış azərbaycanlı legionerlər və müxtəlif illərdə Avropanın digər ölkələrinə mühacirət etmiş, səpələnmiş soydaşlarımız 1951-ci ildə Almaniya-nın Münhen və 1952-ci ildə Ştəranberq şəhərlərində keçirilən konfranslara fəal sürətdə qatıldılar.

Azərbaycan siyasi mühacirətinin geniş fəaliyyət göstərdiyi ölkələrdən biri də Fransa idi. Bu ölkədə azərbaycanlılar “Azərbaycan Mühacirləri Assosiasiyası”-nı yaratmış, qəzet və jurnallar, kitablar çap edərək Azərbaycanı təbliğ edirdilər. 1926-cı ildə buradakı Femina teatrında Üzeyir Hacıbəylinin “Arşın mal alan” operettası tamaşaya qoyulmuş, 1933-cü ildə isə Üzeyir bəyin qardaşı Ceyhun Hacıbəylinin “Qarabağın folkloru və dialekti” adlı əsəri Fransada çap olunmuşdur.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra Avropaya miqrasiya edənlər arasında sonralar dünya ədəbiyyatına öz əvəzsiz töhfələrini vermiş azərbaycanlılar da var idi. Bunlardan xüsusilə, AXC-nin naziri Mirzə Əsədullayevin qızı, məşhur Azərbaycan milyonçuları Şəmsi Əsədullayevin və Musa Nağıyevin nəvəsi, Fransada yaşayıb-yaratmış Ümmülbənu (Banin) və multikultu-ralizm cərəyanının banilərindən biri, jurnalist-yazıçı Məhəmməd Əsəd bəy fərqləndirilir. M.Əsəd bəyin “Əli və Nino” əsəri Avropa oxucuları arasında çox böyük rəğbət və şöhrət qazanmış-dı.

Bir sözlə, Azərbaycan mühacirləri yaşadıkları ölkələrdə çoxşaxəli fəaliyyət göstərərək, həmin ölkələrin dövlət, siyasi, ictimai dairələri ilə də yaxın əlaqələr qurmuş, Azərbaycan haqiqətlərinin dünyaya çatdırılma-sında səmərəli xidmət göstərmişlər. Onlar say etibarı ilə çox olmasalar da, Azərbaycan ziyallığının təəcəssümü kimi, diasporumuzun formalaşması və inkişafında həlledici rol oynamışlar.

Göründüyü kimi, böyük vətən fədailəri yenilmədilər, Azərbaycan yolunda qarşıqlıqsz xidmətlərini yeni mərhələdə və kontekstdə davam etdirdilər. Yüksək iradə və əzmə sahib olan həmin şəxslər- Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ləyaqətli övladları məcburi miqrasiyanın əsasında intel-ktual diasporun formalaşmasına öz töhfələrini verdilər.

Bu gün sədaqətlə varisliyini yeni müstəvidə yerinə yetirən müstəqil Azərbaycan Respublikası ötən dövrdə çətin sınaqlardan keçmişir. Əsrin sonunda xilaskarlıq missiyasını üzərinə götürən ulu öndər Heydər Əliyev müdrikliyi ilə bu ağır işin öhdəsindən uğurla gəlmişdir. Ümummillli lider digər sahələrlə yanaşı, Azərbaycan diasporunun da tarixi inkişaf yolunun öyrənilməsi və yeni tələblərə uy-gün dirçəldilməsi məsələsini diqqət mərkəzində saxlamışdır. Bununla da sözügedən sahəyə yeni nəfəs gətirilmişdir.

Hazırda yeni dünya nizamı kontekstində bu siyasət Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən davamlı olaraq uğur-la həyata keçirilir.

Yəhya BABANLI, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, diaspor məsələləri üzrə ekspert